

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
НАЦІОНАЛЬНИЙ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

«Ранній період в історії Дніпропетровська»

студентка групи ПРю-12-1
Орлова Дарія

Дніпропетровськ 2013

Зміст

Вступ.....	3
Основні козацькі центри на території Дніпропетровська.....	4
Новий Кодак як центр урбанізації.....	8
Трансформація Нового Кодаку у Катеринослав.....	10
Висновки.....	12
Література.....	13

Вступ

Навіть важко уявити наскільки багатогранним було життя козацьких поселень у XVII–XVIII ст. Так як мені випала нагода, то скориставшись нею, я ознайомлю вас трохи із подіями та життям, яке вирувало на наших рідних землях Дніпропетровська у козацький період.

Взагалі, існує низка версій виникнення нашого міста, але більших підтверджень мають саме такі як катеринославська і кодацька (від Нового Кодаку). Прихильники катеринославської версії, не відкидаючи того факту, що на території нашого міста у XVII–XVIII ст. відбувались урбанізаційні процеси, заперечують їх зв'язок з урбанізаційними процесами, що були започатковані російською владою, яка у кінці XVIII ст. підпорядкувала собі землі Запорожжя.

Мета прихильників кодацької версії полягає в тому, щоб довести і науково обґрунтувати зв'язок містобудівної традиції на Придніпров'ї часів козацтва (козацький період) з імперською добою (катеринославський період).

Основним аргументом прихильників катеринославської версії є системний підхід, який свідчить про те, що Катеринослав і новий Кодак – це дві різні системи або структури зі своїми особливостями, які не дозволяють пов'язати їх. Як відомо, будь-яка система або структура має певний набір компонентів, які в решті-решт складають цю систему. В нашому випадку, цими компонентами є критерії, які дозволяють нам характеризувати певне поселення як місто. Щодо Катеринослава, то він виконував адміністративні (губернський центр), економічні (ремісничий і торговий центр), соціальні (наявність значної кількості мешканців, більшість населення не займалась сільським господарством), культурні функції. При цьому слід зауважити, що Катеринослав початку і кінця XIX ст. не тільки кількісно, але й якісно відрізняються.

Тож рухасмося далі та робимо власні висновки з моєї доповіді.

Основні козацькі центри на території Дніпропетровська

Географічні та етнічні особливості території визначають розвиток своєрідної і специфічної культурної традиції. Регіони з індивідуальними природно кліматичними умовами, етнічним складом, природними ресурсами утворюють своєрідний комплекс зі своїми неповторними рисами.

Поселення *Новий Кодак* своїм утворенням завдячує перевозу через річку Дніпро. Вперше він згадується у 1596 році, хоча, ймовірно, він існував набагато раніше. С думка, що спочатку поблизу перевозу знаходилася тільки сторожа, що складалася з кількох будівель, кузні та шинку. Пізніше на обох берегах коло перевозу виникли невеликі поселення на терені майбутніх Нового Кодака і *Старожитньої Кам'янки*. До речі, говорячи про містобудівний розвиток містечка, що утворилося при перевозі, неможливо обійти увагою поселення на протилежному боці. В даному випадку масмо справу з цікавим архітектурно природним ансамблем, оскільки природні умови диктують своєрідність komponування гнізд поселень. Умови, в яких виникли та формувалися ці населенні пункти, являли собою класичний для Надпорожжя взірець давніх поселень на перевозі.

З аналізу картографічних матеріалів добре видно, що первинне поселення — ембріон майбутнього міста Новий Кодак — розташовувалося на західній стороні величезного мису, що знаходився на правому березі р. Дніпро, і являв собою «мисове», низине поселення. Найшвидше, спочатку поселення було неукріпленим. Розташовуючись на першій надзаплавній терасі, воно простягалось вздовж високого обривистого, усіяного камінням, берега річки з заходу на схід й мало одну вулицю. Вулиця була з односторонньою забудовою. Садиби розміщувалися на стороні, що була ближча до води. Зі східної сторони поселення був дуже зручний спуск до річки, саме тут утворилася гавань перевозу.

У 1645 році біля перевозу засновано Новий Кодак (за деякими даними церкву збудовано у цьому ж році). Можливо, деревоземляний замок було збудовано польським урядом для контролю старого перевозу через Дніпро. У 1650 році Новий Кодак вже відомий як містечко з парафіальною церквою (католицькою). Першу церкву було збудовано у найстарішій частині поселення «в низу».

Перші укріплення Нового Кодака навряд чи були зроблені «по козацькому обыкновению», це вже друга Новокодацька фортеця (1652 р.?) мала круті схили валів і рови збудовані козаками. Невідомо, яку площу займала первинна фортеця. Але, виходячи з місця розташування містечко замислювалось як економічний і торгівельний центр, а не тільки як оборонна та порубіжна оселя.

Забудова поселення почала розростатись під кінець XVII ст. Взагалі у другій половині XVII ст. спостерігається різке збільшення кількості поселень, саме в цей час велика кількість переселенців з Гетьманщини з сім'ями та своїм майном поселилися й у давньому містечку коло перевозу.

Початок XVIII ст. — період занепаду Нового Кодака тісно пов'язаний із сумними подіями, що відбувалися в Україні. Участь запорожців у селянській війні 1707-1708 рр., а також підтримка антиколоніального повстання гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи 1709 року призвели до тяжких наслідків.

Під час каральної акції російських військ у 1709 року полковник Яковлев із двома полками піхоти і драгунами чигиринського полковника Гната Галагана спалив містечко Новий Кодак, а населення перегнав до Новобогородицька. Лише з 1720'х років містечко починає потроху відбудовуватись, а вже в 1730'х роках «Новые Кайдаки... именуются уже городом». У 1734 році після повернення запорожців під протекцію Російської держави й для поселення починається новий етап відродження й розбудови.

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735-1739 рр. навколо багатьох поселень відновлюються, або зводяться нові укріплення. Винятком не став і Новий Кодак. Вірогідно, російськими військами у 1709 році спалено було будівлі, а укріплення все ж вціліли, оскільки відновити їх паново, виходячи з економічного стану й браку часу, було неможливо. Відомо, що містечко залишилось недоторканим у війні 1735-1739 рр., хоча неодноразово татари робили напади на його околиці, що розташовувались коло самого міського валу.

З середини XVIII ст. Новий Кодак у документах називається вже «городом паланочным», де розміщувалося правління військової паланки. Саме до цього часу відновлюється паново місто з церквою, а через деякий час будується нова, значно більша, фортеця навколо міста, відомості про яку дійшли до нас. Ось як про цю подію розповідав Микита Корж: «...После того, как церковь, так и оное местечко вновь было выстроено и назван город Новые Кодаки. В нем выстроена была и крепость удивительною и чудною архитектурою Запорожскою, и именно: весь город обведен был обычною глубокою канавою и острыми рогатками, в две лавы, на сажень от канавы. В сем городе было три башни деревянные, чрезвычайно искусно сделанные: 1 я внизу по Днепру, 2 я в гору Днепра, а 3 я на полдень; над канавою вокруг города устроен был земляной вал, хотя и обыкновенной величины и высоты, но с четырьмя раскатами — по углам города, на коих были утверждены пушки, а притом на самом верху онаго вала поставлены были вокруг лозовые, выплетенные кошели и насыпанные землею до верха, наподобие маковки Сии кошели плетены были внизу очень узко не шире аршина, а вышиною вгору и в горе шириною косога саженья, и ставляли их по валу один возле другаго, так

плотно, чтобы верхние края кошелей сходились вместе, или сцеплялись один с другим, а нижние края утверждались на валу; и так сей круг или циркуль, стоящий на валу города, казался издали наподобие венца с коронами. Сии кошелі поделаны были на счет защиты противу неприятеля... [ ] сия хитрая диковинка... [ ] была почти первая тогда, между всеми как нашими, так и неприятельскими крепостями самым искусным образом состроенная...»

Тож бачимо, що земляна фортеця Нового Кодака була найзначнішою спорудою міста і справляла велике враження на сучасників. Це й не дивно, оскільки містобудування на теренах Запорозжя й Гетьманщини мало глибинний досвід зведення споруд оборонного характеру. В умовах постійної загрози нападу з боку численних ворогів, велика увага приділялася захисту поселень від тривалих нападів. Традиційні заходи укріплення поселень Запорозжя вдало використовували природні захисні якості місцевості, а також доповнення їх штучними перепонами і загородами. Навіть іноземці дивувалися великій кількості фортець і укріплень, а також майстерності, з якою вони були виконані. На таку велику кількість укріплень годі було відшукати фахових архітекторів чи фортифікаторів, тому громади, як правило, самі будували й лагодили укріплення.

Картографічні матеріали XVIII ст. переконують у точності, з якою описував Новий Кодак колишній запорозький козак Микита Корж. Це поки що єдиний відомий опис колись величного міста. У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми чотирикутник, схожий на трапецію. Споруда видовжена по вісі північ-південь з невеличким відхиленням у 6°. Південна сторона була найменша (приблизно 250 метрів), від неї повільно, спускаючись до річки, розходилися дві бічні сторони — західна (понад 340 метрів) й східна (понад 350 метрів), в нижній частині їх об'єднувала північна сторона — найдовша (близько 375 метрів), що проходила вздовж обривчастого берега річки.

Новий Кодак органічно сполучав кілька розпланувальних систем, відображаючи стадійність розвитку міста. Масова забудова міста у XVII — XVIII ст. була садибною, одноповерховою, більшість будівель споруджувались з місцевих матеріалів і якнайкраще пристосовувались до клімату. У степовій зоні було поширене будівництво з глини, соломи, очерету, але зустрічались й дерев'яні споруди.

Дуже важливим елементом забудови укріпленої частини міста була церква. В 1650 році тут вже існувала невеличка дерев'яна церква, крита соломом і очеретом. Феодосій Макаревський стверджував, що в 1650 році місто з церквою спалили запорозькі з татарами, викурюючи звідти «ляхів», тож, ймовірно, мова йде про католицький храм (костел).

В тому ж 1650 році запорожцями було відновлено церкву, а місто відбудовано. У 1730 році дерев'яна Свято Миколаївська церква у Новому Кодакі називається вже соборною. На жаль, поки про архітектуру цього храму не виявлено даних, відомо лише, що саме в ньому вперше з'явилася, невідомо ким принесена, чудотворна ікона Божої Матері. Ктитор Новомиколаївської церкви Семен Бардадим стверджував, що у 1736 році ікона вже стояла у церковному притворі. Після того як стара церква згоріла, ікону було обретоно вдруге і її було перенесено до новозбудованої дерев'яної церкви, спочатку до ризниці, потім до понамарні і пізніше перенесено до вітваря за престол. Поки не ясно, коли саме збудовано нову дерев'яну церкву.

Архітектурна форма «граду», тобто міста або іншого укріпленого поселення, була ідеологічно осмислена й канонізована Православною церквою. Нові міста зводились за єдиним задумом, з одночасним завершенням найважливіших будівель різних типологічних груп — храмів, укріплень, громадських і житлових будівель. Мала місце концепція поселення, града, як місця не тільки фізичного, а й духовного захисту мешканців. Безперечно, що нову церкву збудовано перед зведенням нової фортеці і після того, як згоріла стара церква (у 1736 році вона ще стояла). Будівництво парафіяльного храму тривало, пересічно, 23 будівельні сезони. Хоч про розміри нового храму поки не знайдено матеріалів, але відомо, що при ньому у 1771 році «состояло» п'ять священиків, а лише через 2 роки священиків було вже сім, це говорить про значний розмір споруди і велику кількість прихожан. Свято Миколаївську церкву в 1780 році було відремонтовано (замінено підвалини вітварного притвору, а також перебудовано престол). Цього ж року було освячено й закладено церкву Святого Духа на міському цвинтарі. Новокодацький ієрей Кіндрат Сіверський «украсил оную отличным строением и снабдил наилучшими церковными утварьми». По закінченні будівництва нову дерев'яну церкву освячено у 1782 році. Населення Нового Кодакі в цей час постійно зростає, і Миколаївська церква вже не вмщувала такої кількості прихожан.

У 1790 році церква «...и поныне неокончена; сверх же сего, ежели оную приводит в совершенное достройкою и сделанием иконостаса окончание, то в Николаевской церкви, к которой сии приделы пристроены, надобно прорубивать две стены...». Але стіни Миколаївської церкви рубати нестали; оскільки вона потребувала ремонту і могла б не витримати навантаження й обвалитися. Тому незакінчений придільний храм продали у 1790 році. Стара церква, як зазначено у 1792 році, «...по давнему строению своему, пришла в ветхость и слабость крайнюю...», тому постало питання про будівництво нової дерев'яної церкви на честь Святого Миколая. Парафіянам дозволили розібрати стару Миколаївську Новокодацьку церкву і на її місці спорудити нову, використавши дерево зі старої. Про збільшення поселення «верхньої» частини Нового Кодакі говорить той факт, що навколо освяченої у 1782 році

церкви Святого Духа і міського кладовища до 1787 року було забудовано всю прилеглу територію. Постало питання про перетворення цвинтарної церкви на парафіяльну, а також улаштування нового цвинтаря за межами нових кварталів міста. Мало того, у 1793 році при Святодухівській церкві Нового Кодака збудовано і освячено новий придільний храм в ім'я святого князя Михаїла Чернігівського¹³⁰. Про архітектурні та міськобудівні особливості церкви Зішестя Святого Духа важко щось говорити, оскільки споруда не збереглася до нашого часу.

У 1801 році прихожани Миколаївської церкви з дозволу й благословення преосвященного Афанасія захотіли відремонтувати свою церкву. Було розібрано верх (ймовірно, церква була одностовпна) і половину церкви. Оскільки всередині деревина згнила, вирішили більше не використовувати старі матеріали. Але, як виявилось, нові матеріали не можна було використовувати, оскільки в цей час було заборонено будівництво храмів з дерева. Після довгих роздумів, сперечань та коливань Новокодацька громада дала згоду на будівництво нової церкви — кам'яної. 25 червня 1807 року нове місце освятили та зробили закладку під кам'яну церкву на честь святого Миколая. Завершено будівництво у 1811 році. Кам'яна церква святого Миколая стоїть й досі. На жаль, не збереглася церква Зішестя Святого Духу з придільним храмом в ім'я святого князя Михаїла Чернігівського.

Зараз дуже важко навіть локалізувати місцезнаходження її решток (якщо вони збереглися), не говорячи вже про архітектурні деталі та зовнішній вигляд. Не відомо також, до якого часу вона простояла. Потребують виявлення та ретельного археологічного дослідження не тільки залишки фундаментів, а й місце колишнього старовинного цвинтаря. Вивчення фундаментів зробить можливим професійно реконструювати зовнішній вигляд старовинної церкви і дасть змогу відтворити наново пам'ятку історії та архітектури.

Розкопки, розповіді місцевих жителів, вивчення архівних матеріалів допоможуть встановити точно архітектурні особливості храму, місця поховань навколо церкви, розташування залишків старовинних споруд (двох дерев'яних церков) й повернути нащадкам сторінки минулої давнини, нещадно стертої колись з поверхні рідної землі.

Розглянемо ще одне дерево земляне укріплення, що розташоване на території міста — *Старосамарський ретраншемент (Богородицька фортеця, Богородицький ретраншемент, Богородичне, Стара Самарь, Новобогородична фортеця)*.

Головними шляхами у Надпорожжі були річки, а отже, й старовинне містечко Самарь було засновано на великому мису, що утворився при злитті

ріки Самари (на правому березі) і її притоки— невеличкої річки Кримки. За деякими джерелами вказане місто засноване на початку XVI ст.

Як відомо, після Переяславської угоди 1654 року всі фортеці було поділено на штатні, де стояли московські стрільці, і позаштатні. У другій половині XVII ст. штатні фортеці будують і реконструюють відповідно до засад нової європейської фортифікації, про деякі позаштатні навіть немає згадки. Тому не дивно, що, коли в 1688 році за розпорядженням царського уряду на теренах Запорожжя, на околиці міста Самара було збудовано тимчасову Богородицьку фортецю для захисту від татар і контролю над Січчю, сучасник цих подій де Невіль навіть не згадав про укріплення стародавнього містечка: «...Окольнічого Леонтія Романовича Неплюєва було відряджено з 30 000 чоловік з наказом збудувати місто. Гетьман з власним військом повинен був йти за ним, а план фортеці склав голландський інженер полковник Вазаль (фон Зален, Фонзалін). Відіслані війська зібралися у Рильську і в останній день травня були на Самарі. В один місяць місто було завершено, бо воно складалося лише з ретраншементу, який може зупинити наскоки татар та замаху козаків, його назвали Новобогородицьк, або місто Богоматері. Лишивши у ньому гарнізон, інші війська повернулися...». Запорожці виступали проти її будівництва, але царський уряд не звернув уваги на цей протест.

У 1688 році за планами царського уряду гетьман Мазепа зі старшиною повинен був збудувати на лівому березі Дніпра кілька фортець: «на реке Самаре и на Орели, и на устьях речек Берестовой и Орчика построить города и населить малороссийскими жителями». Новобогородицька фортеця була важливішою з-поміж інших укріплень.

У XVII ст. в Росії вже існували так звані «городові розписи», або міські будівельні книги, що містили в собі подробиці опису укріплень та вказували кількість війська, призначеного для оборони. Тому в документах того часу дуже ретельно фіксувався встановлений конторисний розпис із наданням відомостей про необхідні для будівництва матеріали, кошти і кількість робітників. Завдяки цьому залишився опис внутрішньої забудови укріплення.

Окрім дерев'яної церкви у фортеці було зведено такі споруди: двір для воєводи, 260 просторих хатин (включаючи 1 наказну та 3 воєводські), 2 порохівних льохи, 1 льодовня, 1 рублена лазня, а також 17 гарматних розкатів (за іншими документами 14147), 17 плетених повіток для полкових припасів (включаючи 3 сарая з байдачних дошок, 7 дворів з шістьма хатами (включаючи світлиці) гетьмана Мазепи, генеральної старшини і полковників. Із зовнішньої сторони фортеці було запроєктовано посад, обведений «валовою фортецею» з сімнадцятьма «виводами». Навколо валової фортеці було «викопано рів, шириною з однієї сторони від поля напівтреті, з іншої— 1,5 сажнів (3,2 м), глибиною від річки Самари 1,5 сажнів (3,2 м) і стільки ж з

іншої сторони: на проїздах цієї фортеці зроблено було рови бруковані; через рови перекинуто мости з надовбами, а знизу палі вбито дерев'яні. Кругом та фортеця «валова» мала 1641 сажнів (3500 м). Довжина земляного окопу навкруги самого міста була 600 сажнів (1280 м), «в подошве» 18 сажнів (38,4 м), висота його валів до щита становила в собі 2 сажні (4,3 м), висота щита ззовні 0,5 сажнів (1,1 м), всередині 1 сажень (2,1 м), глибина рову — 3 сажні (6,4 м)¹⁴⁸.

З вищенаведеного добре видно, що було споруджено укріплення не тільки Новобогородицького міста, а й посаду навколо нього. При спорудженні Новобогородицької фортеці велику кількість матеріалів та продовольства постачалося з Кодацького острова, де розташовувалися укріплені склади та льохи царського уряду. В справах того часу зустрічається велика кількість інформації про споруди, що зводилися у фортеці козацькими та російськими військами.

Царським наказом також дозволялося переселенцям вибрати собі полковника й іншу старшину, а тим, які «напишутца» в посаді в міщан, вибрати собі «війта», «бурмистра» і інших урядовців; для будівництва дозволялось рубати ліс й використовувати його в радіусі версти і більше навколо фортеці. Заборонено було приймати переселенців з сумського, охтирського і харківського полків, а також «из черкас». Колишнє населення було невдоволене таким сусідством і потроху перебиралося вище по річці, де й заснувало слободу *Самар чик (Новоселицко)*.

Зруйнована Богородицька фортеця у 1711 році згідно з умовою Прутського договору між Росією і Туреччиною. Гетьман Скоропадський, вірний цареві, ходив «до Самари и Каменнаго затона и оные города по указу разорил». Знесення фортець відбулося впродовж вересня під особистим наглядом київського генерал-губернатора, гетьмана та у присутності турецького представника й одного зі шведських генералів Карла XII, який інкогніто перебував при згаданому турецькому представнику.

Про залишки фортеці згадується також у документах кінця XVIII — поч. XIX ст., що змальовують визначні пам'ятки навколо Катеринослава Кільченського: «...крепость Богородицкая, или Старо Самарский ретраншемент, построенный для предотвращения Татарских набегов, еще в 1687 году, на правом берегу реки Самары, в шести верстах от впадения в Днепр. Ныне вовсе упраздненная: однако валы около него и рвы еще до днесь видны...». На пониззі Дніпра в середині XVI ст. виникла система поселень, фортець, хуторів і зимівників Запорозької Січі. Заснування нових поселень та відродження стародавніх зумовнювалося освоєнням земель та захистом кордонів від нападів турків і татар.

Великі поселення були джерелом сталих доходів, бо ремесло, різні промисли й торгівля давали в значно більший прибуток, аніж сільське

господарство. У містечках і слободах раз або двічі на тиждень відбувався малий торг, а два три рази на рік — великі ярмарки. Переважали невеличкі містобудівні утворення з населенням від 500 до 1000 мешканців, більшість якого провадила землеробство та промисли. Старий та Новий Кодаки, Стара Самарь вирізнялися з поміж більшості таких поселень завдяки своєму вигідному географічному розташуванню у стратегічно важливих (як з воєнної, так і з торговельної точки зору) місцях.

Новий Кодак як центр урбанізації

Джерела свідчать, що Новий Кодак ще з 1656 р. був центром Кодацької паланки Чортомлицької Січі. Жодних заперечень не викликає паланковий статус Кодака і за часів Нової Січі (1734-1775). Паланка, як відомо, це адміністративно-територіальна одиниця у Запорозькій Січі. Новий Кодак виконував адміністративні функції. В Кодаку сидів полковник, в руках якого зосереджувалась військова, судова, фінансова влада, паланковий полковник підпорядковувався Кошу Запорозькому.

Культурний розвиток козацьких поселень у XVII–XVIII ст. в першу чергу був пов'язаний із церквою. зростання ролі і значення церкви в житті запорозьких поселень напряму залежало від розширення чи звуження меж населених пунктів. Оскільки найдинамічніше розвивався Новий Кодак, то, відповідно, Миколаївський храм ставав дедалі важливішим. Він обслуговував потреби не лише мешканців Нового Кодаку, але й прилеглих поселень. Тому не дивно, що саме при Миколаївському храмі не пізніше 1761 р. було створено Старокодацьке христове намісництво, яке керувало релігійними справами в Кодацькій і Самарській паланках. У 1782 р. був споруджений ще один храм в ім'я св. Духа. Була в Кодаку і школа, де вчилися діти мешканців Кодацької паланки. В Катеринославі ж, а вірніше сказати в Половиці перша церква – в ім'я ікони Казанської Божої Матері з'явилась лише у 1791 р.

Новий Кодак також був і *ремісничим центром*. Підстави для цього дають спогади М.Коржа. Згадуючи Л.Глобу, він казав, що той, мешкаючи в Новому Кодаку мав 15 чоловік кравців. Така кількість ремісників може свідчити про наявність потужного ремісничого „цеху”, а були й ковалі, і кожум'яки, і крамарі та інші. За своїми соціальними функціями Кодак теж належав до поселень міського типу. Більшість населення Кодаку складали козаки, які займались переважно військовим, а також іншими промислами. Окрім козаків тут мешкали шинкарі, купці, ремісники тощо. Були й такі, які займались землеробством. Однак на початковому етапі існування Катеринослава незначна кількість його мешканців продовжували цю справу. Стосовно Нового Кодака, то перші доступні нам цифри припадають на 1752 р. Тоді в місті налічувалося 150 тяглих та 101 піших дворів посполитих. Але в цьому випадку не враховане козацьке населення Нового Кодака. Системну

ревізію здійснили січові старшини І. Чугуївець та І. Домонтович у 1754 р. У лютому 1754 р. в Новому Кодаку нараховувалося близько 500 дворів. Ймовірно, їх кількість ще восени 1753 р була більшою, бо за інформацією полковника восени, взимку і навесні 1753 -1754 рр. З Кодацької паланки вийшли 154 родини і «многое число произшедших людей з Кодаку також і з околичних сел хат в пустоши находяться». Новий Кодак на 1756 р. мав 127 козацьких і 326 посполитих дворів, що разом дає цифру 453331.

Заплутаною виглядає ситуація на середину 1760 х років. Сповідна книга Старокодацького хрестового намісництва за 1766 р пропонує вважати, що Новий Кодак має всього 121 двір і 1262 мешканця (чоловіки і жінки різного віку, від немовлят починаючи). Але за два роки реєстр Коша, за яким збиралися податки з посполитих, обраховує в Новому Кодаку 157 тяглих і 113 піших дворів — разом 270333. Знову ж, козацькі обійстя не потрапляють до переліку. Певний різнобій маємо і в цифрах за 1774 р. За одними повідомленнями, в Новому Кодаку було 132 двори.

Підсумовуючи, зауважимо, що більш-менш повно про заселення Вольностей загалом та території сучасного Дніпропетровська зокрема, ми можемо говорити лише з середини XVIII ст. Попри війни, пошесті і адміністративні перепони чисельність населення поступово збільшувалася. Ключовими для заселення нашого краю виступали прилеглі до Вольностей території Речі Посполитої та Гетьманщини. Відзначимо також значну мобільність населення та домінування в Новому і Старому Кодаках посполитих. Політика Коша була спрямована на залюднення Вольностей, причому старшина намагалася ігнорувати попередні зобов'язання переселенців перед державною владою і захищати їх всіма можливими способами.

Економічний розвиток козацьких поселень пов'язаний із наявністю сухопутних чи водних шляхів сполучень, які пронизали Придніпров'я у різних напрямках. Вдале розташування на цих шляхах або біля них дало поштовх економічному розвитку козацьких поселень. Також ці шляхи сприяли формуванню поштової служби, яка виникла в Придніпровському регіоні задовго до появи тут російської адміністрації. Землеробство, скотарство, рибальство, млинарство, торгівля та інші види занять акумулювалися в Богородицьку, Старому і Новому Кодаках, особливо інтенсивно з другої половини XVIII ст. Найбільшим торгово-економічним центром, звісно ж, був паланковий центр Новий Кодак, в якому з середини XVIII ст. окрім всього іншого діяв великий стаціонарний ринок.

У Кодаку також регулярно відбувалися ярмарки (тричі на рік), нараховувалось декілька шинків. Шинки вимагали кухарів та іншої обслуги. Важливим елементом організації торгівлі були ярмарки та базари. В Новому Кодаку проводилося три ярмарки на рік — 15 серпня, 26 вересня та в грудні.

За відповідною відомістю середини XVIII ст., де перераховувалися всі ярмарки в Гетьманщині, про Стару Самарь сказано: «торгов и ярмонков не бивает».

Щоденна торгівля кипіла на базарі. Базар мав свого старшого — отамана, який стежив за порядком і чесністю торгівлі. Зупинка життя базару лякала паланкову старшину. Кодацький полковник І.Горбоніс у 1760 р. писав до Коша, що в Новому Кодаку поширилася чутка про чуму на Січі, від чого торговці полякалися і базар припинив роботу, тому люди відчувають нестачу хліба й інших товарів. Полковник просив Кіш надіслати офіційне повідомлення про стан справ, яке заспокоїть народ. Звичайно, не маючи бухгалтерських документів, ми не можемо визначити грошові обороти новокодацького базару, але про їх порядок свідчить сума в 500 крб. сріблом, вкрадена з лавки купців Олексія та Григорія Баранчикових.

Існують дані за останні часи існування Січі про кількість торговельних лавок. З 1771 по 1773 рр. в Новому Кодаку їх налічувалося від 30 до 40, у Старому — від 11 до 18, в Старій Самарі — 3. Нерухомість ця була привабливою для мешканців інших міст. Навесні 1775 р. Мойша Юзефович з Уманщини за борг в 30 крб намагався отримати крамницю новокодацького мешканця І.Решетняка. Як мінімум, він не програвав на цій обгороді.

Підсумовуючи, зазначимо, що в районі впадіння Самарії в Дніпро проходили кілька важливих шляхів, як річкових, так і суходольних. Ці комунікації постали емпіричним шляхом і прилаштувалися до рельєфу. Завдяки наявності зручних перевозів транспортними вузлами стають Стара Самарь, Кам'янка Лівобережна та Новий Кодак, що надавало імпульс до розвитку цих поселень.

Загалом, козацькі слободи перетворюються на центри збуту перш за все сільськогосподарської продукції місцевого виробника, а ремесло має локальне значення і обслуговує потреби місцевого ринку.

Трансформація Нового Кодаку у Катеринослав

Як ми вже знаємо у 1645 р. в містечку Новий Кодак стараннями місцевих мешканців було побудовано дерев'яну церкву св. Миколи. Цю дату можна вважати початком міста Дніпропетровська. Наприкінці XVII ст. — початку XVIII ст. Новий Кодак почали заселяти сімейні козаки. У 1704 р. біля Нового Кодаку з'явилося нове поселення — Таромське, а пізніше Сухачівка, Половиця, Діївка. В середині XVIII ст. Новий Кодак був велелюдним містом, центром Кодацької паланки Підпільненської Січі. За переписом 1754 р. в ньому проживало близько 4000 мешканців.

Усталений уклад запорозького міста Новий Кодак міняється після ліквідації Підпільницької Січі у 1775 р. Паланкова старшина ліквідується, замість неї в Новому Кодаку з'являється восвода та городничий. У 1776 році Новий Кодак перетворюється на місце перебування адміністрації Саксаганського повіту Новоросійської губернії Російської імперії. Більше 10 років (з 1776 р. до 1789 р.) Новий Кодак виконував функції повітового центру Саксаганського (з 1783 р. — Новокодацького) повіту. Тут також була резиденція Слов'янського і Херсонського духовного правління. В останньому десятиріччі XVIII ст. органічний розвиток міста Новий Кодак був штучно перерваний діями російської влади. В середині 1780-х років російська імператриця Катерина II звеліла почати будівництво Катеринослава на правому березі Дніпра біля Кодаку. В описі Катеринославського намісництва за 1784 р. вказувалося, що Катеринослав засновується з містечка Новий Кодак. З появою Катеринослава починається імперський етап розвитку Дніпропетровська. За інерцією з 1785 р. по 1791 р. в Новому Кодакі розміщувалася адміністрація міста Катеринослава і повіту, а сам Новий Кодак в церковних і світських документах називався Катеринославом.

Протягом першої половини 1790-х років адміністрація Катеринослава поступово виїхала з Нового Кодаку на нове місце (в район Половиці). У липні 1795 р. населення Новий Кодак (у 1793 р. мав близько 2000 мешканців) було приєднано до «міста» Катеринослава (у 1793 р. мав біля 800 душ населення). Подібне було зроблено і з новокодацькими ярмарками. У серпні того ж року кодацьку поліцію було підпорядковано катеринославській, а казенним селянам запропоновано записатись в купці чи міщани. З 355 дворів Новий Кодак залишила 121 родина. У 1796 році був відкритий наплавний міст біля Катеринослава, який звів напівець значення Новокодацького перевозу.

Офіційна історія Катеринослава розпочалась у 1776 році, коли було затверджено план будівництва міста на річці Кільчень при її впадінні у ріку Самара. Цей Катеринослав опісля називався Першим (Катеринослав I), Лівобережним, Кільченським. Але незабаром з'ясувалося, що місце для губернського центру було обрано досить невдало: під час весняних і осінніх повеней все заливалося водою, що призводило до спалахів епідемій, а найголовніше — місто було далеко від судноплавного до початку порогів Дніпра.

Це призвело до того, що наказом Катерини II від 22 січня 1784 р. Катеринослав перенесли на правий берег Дніпра на підвищену місцевість. Катеринослав I в свою чергу було перейменовано на Повомосковськ. Російська імператриця Катерина II мріяла збудувати «Південну пальміру» — столицю Російської імперії, порівнюючи Санкт-Петербург — «Північна Пальміра». Планувалось побудувати вищий (132 м) за папський собор Петра і Павла в Римі (Ватикан). (Але — величезним планам не було

дано збутися; вони були забуті коли Катерина II померла). Урочисте заснування імператрицею собору відбулося 9 травня 1787 р. Будівельники встигли закласти величезний фундамент (нині — Жовтнева площа Дніпропетровська). Це ще одна дата заснування міста: 1887 р. городяни святкували 100-річчя міста.

Деякий час між двома Катеринославами частина губернських установ була розташована у старовинному Новому Кодаку. 1789 р. було засновано німецькі колонії по Самарі — Кронгартен (нині — східна частина м. Підгородис), Йозефсталь (нині Самарівка), Фішерсдорф (нині Рибальське — частина Ігрени). У гирлі Сури було засноване колонію Ямбург. 1794 р. було засновано перше промислове підприємство — суконну фабрику (біля теперішнього вокзалу). 1796 р. було засновано с. Краснопілля. У 1796–1802 за бажанням імператора Павла I місто носило назву Новоросійськ.

Наостанок зазначимо, що серед усіх критеріїв, які були названі вище, Катеринослав кардинально відрізнявся від Нового Кодаку лише в одному — він мав підтримку російської влади.

Висновки

Отже, вище викладений матеріал дає нам зрозуміти, що після зруйнування Запорозької Січі, козацькі поселення нікуди не зникають. Політичні та адміністративні зміни на козацьких землях, звісно ж, вплинули на розвиток Богородицька, Старого і Нового Кодаків. Якщо Богородицьк та Старий Кодак здебільшого втрачають своє значення і статус поселень міського типу, то Новий Кодак, навпаки, перетворюється спочатку на центр Саксаганського повіту Новоросійської губернії (з 1783 р. — Пovoкодацький), а пізніше — центр Катеринославського повіту Катеринославської губернії (з 1784 р.). І таким чином ми переконались, що Новий Кодак, а також його міська округа були використані російською владою для спорудження міста Катеринослава-Дніпровського, що дає нам право вважати Новий Кодак предтечею Дніпропетровська.

Історія Дніпропетровська цікава та багатогранна. Наше місто складними шляхами пройшло декілька етапів свого розвитку, кожний з яких має право на пошану і докладне вивчення. Першим етапом, з повним правом, можна вважати етап козацький, який датується часом існування містечка Новий Кодак (середина XVII ст. — кінець XVIII ст.). На другому етапі містоутворюючі функції перебрав на себе Катеринослав (кінець XVIII ст. — 1920-ті). Третій етап — радянський, триває з середини 1920-х років. Але найголовніше те, що ми не стоїмо на місці, а розвиваємося. І пам'ятаймо, що вже сьогодні ми пишемо історію для майбутнього покоління.

Література

- Кочергін І. О. стаття «Погляд на деякі аспекти раннього періоду розвитку міста Дніпропетровська», газета «Бористен» № 11, 2005 рік.
- О.А.Репан, В.С.Старостін, О.В.Харлан., Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська. К.: Українські пропілеї, 2008, 266 с.
- Старостін В.С. Столиця стенового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2004. – 279 с.
- Кочергін І.О. «Козацькі поселення XVI–XVIII століть на території Дніпропетровська» відгук на О.А.Репан, В.С.Старостін, О.В.Харлан., «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська»